

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І СУЧАСНИКИ НА ТЛІ ЕПОХИ

УДК 94(477) Яворницький «1879-1940»

С. В. Абросимова

*Дніпропетровський національний історичний музей
ім. Д. І. Яворницького*

ОСОБИСТІТЬ І ТАЛАНТ ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО: САМООЦІНКА ВЧЕНОГО

Аналізується оцінка, що її надав академік Д. І. Яворницький (1855–1940) власним здібностям, душевному стану, творчим можливостям і своїй діяльності в різних напрямках (наука, література, викладання, популяризація знань, музейна справа тощо). Результати цього аналізу розширюють уявлення про особистість Д. І. Яворницького, його життєвий та творчий шлях і дозволяють глибше проникнути у творчу лабораторію, внутрішній світ вченого.

Ключові слова: Яворницький, особистість, самооцінка, внутрішній світ.

Анализируется оценка, данная академиком Д. И. Яворницким (1855–1940) собственным способностям, душевному состоянию, творческим возможностям и своей деятельности в разных направлениях (наука, литература, преподавание, популяризация знаний, музееведение и т. д.). Результаты данного анализа расширяют представления о личности Д. И. Яворницкого, его жизненном и творческом пути и позволяют глубже проникнуть в творческую лабораторию, внутренний мир учёного.

Ключевые слова: Яворницкий, личность, самооценка, внутренний мир.

The author of this article has analysis self-appraisal by academician D. Javornitsky (1855-1940) of his abilities, emotional state, creative forces and activity at the different directions (science, literature, teaching, popularization of knowledges, museum management studies etc.). The results of this article broaden views about the personality of D. Javornitsky and allow to penetrate in the creative laboratory of the scientist, in his inward life.

Key words: Javornitsky, personality, self-appraisal, inward life.

В інтелектуальному просторі України одним з найвідоміших і найпопулярніших істориків є академік Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940) – вчений-гуманітарій, «енциклопедист козаччини»,

«Нестор» Запорозької Січі, фундатор і багаторічний директор історичного музею в Катеринославі, згодом Дніпропетровську.

Оцінка творчості Д. Яворницького вперше здобула висвітлення ще за життя історика – в рецензіях на його праці Б. Грінченка, І. Житецького, О. Лазаревського, І. Нечуя-Левицького, О. Пипіна, М. Сумцова, І. Франка, В. Ястребова та ін.; в ювілейних матеріалах з нагоди 30-ліття його науково-літературної діяльності (1913 р.; статті О. Авчиннікова, Г. Гасенка, Д. Дорошенка, М. Новицького, Олени Пчілки, В. Стромєнка, М. Сумцова) та 70-ліття від дня народження (1925 р.) [4; 10; 21; 44]. У 1920-ті рр., у статтях В. Білого, П. Єфремова та П. Матвієвського здобули висвітлення певні аспекти діяльності вченого [7; 17; 26], з моменту обвинувачення 1933 р. Д. Яворницького в «буржуазному націоналізмі» і «контрреволюційній діяльності» його ім'я перебувало під забороною. Під час короткочасної «відлиги» 1960-х рр. побачили світ праці І. Гапусенка [10], М. Шубравської [44], І. Шаповала [42] та інших авторів, присвячені Д. Яворницькому. Й лише з початком перебудови, оновленням суспільства ім'я і твори вченого почали повертатися з забуття. Особливо активізувався цей процес із здобуттям Україною незалежності (1991 р.).

За останні 20 років дослідження життя і творчої спадщини Д. Яворницького здобуло значних масштабів. Сьогодні бібліографія цього питання налічує сотні публікацій, серед яких монографії, численні статті в наукових збірниках, фаховій періодиці, в науково-популярних часописах і місцевій пресі [1; 2; 3; 5; 30; 39; 41; 43; 45; 46]. Масовими тиражами перевидаються окремі твори вченого, триває 20-томне академічне видання його творчого доробку [11], в тому числі епістолярної спадщини [13; 14; 15; 16]. Значним стимулом у дослідженні творчого надбання неперевершеного знавця історії запорозького козацтва є періодичні регіональні, всеукраїнські та міжнародні конференції, які проводяться з нагоди ювілеїв Д. Яворницького [9; 12; 33] і Дніпропетровського (нині вже в статусі національного) історичного музею [20; 27; 28], фундатором і директором якого був, а також Яворницькі читання, що відбулися в Запорозжі [31] та Дніпропетровську [28; 29]. Тема «Д. Яворницький» завжди присутня на всіх конференціях (регіональних, всеукраїнських, міжнародних) з історії козацтва і на краєзнавчих конференціях в регіонах Полуденної України. Творчість Д. Яворницького стала предметом дисертаційних досліджень [34; 47].

Уже виокремились основні центри дослідження творчої спадщини «енциклопедиста козаччини», які зосереджені в Дніпропетровську: Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара (історичний факультет), Національний гірничий університет

і Дніпропетровське регіональне відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. Всі ці заклади існують у плідній творчій співпраці. Проте постать Д. Яворницького, широчінь його наукових інтересів, його різноманітні та галузьні знань і велика за обсягом опублікованих (понад 200) та рукописних праць творча спадщина – все це приваблює багатьох дослідників різних наук гуманітарного циклу (істориків, археологів, археографів, джерелознавців, архівістів, етнографів, фольклористів, лексикографів, літературознавців, музеєзнавців, істориків церкви, мистецтвознавців, фахівців з історичної психології та ін.) з усієї України і з-за кордону, про що свідчать, у першу чергу Всеукраїнські Яворницькі читання, що стають традиційними [29]. Виходячи з вищезазначеного, маємо підстави констатувати виокремлення в українській історіографії спеціального напрямку – «яворницькознавства».

Вивченню життєвого шляху і творчої спадщини Д. Яворницького присвятили свої дослідження провідні вчені України, як-от: А. Бойко, А. Болебрух, А. Голуб, О. Гуржій, О. Журба, В. Заруба, В. Іваненко, І. Ковальова, М. Ковальський, Ю. Мицик, В. Савчук, І. Сварник, С. Світленко, Г. Сергієнко, Л. Скупейко, В. Смолій, П. Сохань, І. Стороженко, В. Ульяновський, М. Чабан, В. Ченцов, Н. Ченцова, Г. Швидько, М. Шубравська, І. Яременко, В. Яценко та ін. Вагомий внесок в яворницькознавство зробили вчені Дніпропетровського національного історичного музею Н. Василенко, А. Перкова, І. Мицик (Тарасенко), І. Тимофєєва, О. Піцик, К. Тележняк, Н. Чередник, Я. Тимошенко та ін. З останніх публікацій привертають увагу ґрунтовні й оригінальні за постановкою проблеми статті В. Вашенка [8], О. Журби [18; 19], О. Колпакової [23; 24], В. Савчука [35], С. Світленка [36; 37] та ін.

Оцінка творів Д. Яворницького була далеко неоднозначною. З одного боку, доброзичлива (І. Нечуй-Левицький, О. Пипін, М. Сумцов та ін.), з іншого, – жорстка фахова критика провідними українськими істориками (В. Антонович, Д. Багалій, О. Лазаревський та ін.). Вченого критикували за ідеалізацію (романтизацію) запорозького козацтва, за відсутність методології, критичного підходу до джерел та узагальнюючих висновків. Проте всі рецензенти відзначали велику наполегливу працю вченого у царині виявлення і публікації потужного масиву різноманітних джерел й щирою любов до рідної старовини.

Як відзначив О. Журба, виняткове місце посідав Д. Яворницький у регіональному просторі як «батько-засновник» цеху професійних катеринославських (дніпропетровських) істориків, «канонізація» якого почалася ще за його життя [19, с. 222]. В історіографії виникли два контраверсійних образи Д. Яворницького-історика: загальноісторіографічний (критичний) і регіональний (апологетичний)

[24, с. 93, 101]. У сучасній історіографії Д. Яворницького досліджують і як суб'єкта регіональної історіографії і як дослідника історії краю, життя та побуту запорозького козацтва [22, с. 180].

Незважаючи на досить репрезентативну історіографічну базу яворницькознавства, постать видатного історика, його творчий доробок мають ще багато «білих плям» і потребують глибокого подальшого дослідження. На сучасному етапі, коли світова історична наука переживає «відкриття Людини», в персоналогічних дослідженнях значно активізувалося прагнення дослідників до всебічного багаторакурсного вивчення особистості, намагання глибше проникнути в життя багатовимірне середовище людини. Шляхом до розуміння людини минулого стає пошук і вивчення «приватного», «особистого», «поетамного» [32, с. 213].

Зрозуміти людину, її характер, здібності, її внутрішній світ, ціннісні орієнтири, уподобання, світосприйняття, мотивацію її дій, стосунків з іншими допомагає аналіз її самооцінки. Основним джерелом для дослідження самооцінки Д. Яворницького, як і у випадку з будь-якою іншою особистістю, слугують так звані его-джерела (джерела приватного походження), до яких належать щоденники, спогади (мемуари), приватне листування.

На жаль, Д. Яворницький не залишив мемуарів і щоденників, проте досить репрезентативною є епістолярна спадщина вченого, що являє собою цілісний комплекс листування (тобто листи самого Д. Яворницького і листи до нього), який на сьогодні налічує 6574 листи і в якому домінують листи до Д. Яворницького. Листи самого історика розпорошені по особистих архівах його кореспондентів і зберігаються в різних архівах, бібліотеках і музеях України та Росії. Поки що вдалося виявити 460 листів самого Д. Яворницького. Ці листи вченого опубліковані [16], як і значна частина листів до нього [13; 14; 15].

Саме в приватному листуванні «закарбувались» думки, почуття, хвилювання авторів та їх кореспондентів. Саме в цих джерелах найбільш повно й усебічно виявляється людина, розкривається її внутрішній світ, віддзеркалюється епоха. Академік А. Кримський уважав листи «сповіддю душі» [40, с. 37].

Необхідна нам інформація зосереджена передусім у листуванні Д. Яворницького з близькими його друзями та однодумцями, а саме з К. Білиловським, М. Комстадіусом, Г. Маркевичем, М. Липинським, Д. Мордовцевим, Я. Новицьким, І. Репіним, П. Саладиліовим, М. Халанським. У листах до цих адресатів, а також до Д. Багалія, Б. Грінченка, Ф. Лебединцева, Є. Чикаленка подибуємо оцінку, що її надав Д. Яворницький власним здібностям, особливостям характеру, своїй дослідницькій праці, науковій кар'єрі, душевному стану, хво-

робам, стосункам з колегами, друзями, рідними тощо. Самооцінку Д. Яворницького власних творчих здібностей і можливостей можна зрозуміти з урахуванням особливостей його характеру, душевного стану, психофізичного складу тощо.

Безумовно, Д. Яворницький був талановитою людиною. З одного боку, простий сільський хлопець, хворобливий з дитинства, невпевнений у собі, що зазнав фізичних і моральних страждань, матеріальних нестатків; з іншого боку, романтичний, допитливий, музично обдарований, він тонко відчував природу, мав великий потяг до знань. Його цілеспрямованість, захопленість, наполегливість дозволили йому здійснити прорив, вирватися із семінарської схоластики у світ науки.

Сам учений пояснював, що стимулом його наукових досліджень була невгасима любов до Запорозжя. «Така любов, що не залити і водою, не засипати і землею» і одне ним «заправляло – знать правду о запорожцях і ту правду миру оголосити» [16, с. 182]. Свої наукові помилки вчений пояснював саме своєю пристрасною захопленістю предметом дослідження [16, с. 182]. Запорожці «запали» в душу Д. Яворницького ще в дитинстві, коли батько читав вразливого шестирічному хлопчикові безсмертний твір М. Гоґоля «Тарас Бульба». Через 30 років учений згадував, як він «німів» від захоплення і гірко ридав, коли читали про страту Бульби [16, с. 175]. Живий захоплюючий зміст був зосереджений для Д. Яворницького в ціннісній системі: Запорожжя, запорожці, Дніпро, пороги, степ, пісня, сопілка [16, с. 155, 159].

Основними складовими життєвого і творчого кредо Д. Яворницького були патріотизм і наполеглива наукова праця на користь батьківщині. Д. Яворницький завжди підкреслював своє українське походження. Національна самоідентифікація вченого всебічно проаналізована в ґрунтовній статті С. Світленка [37].

Щодо генеалогії, то свій родовід учений виводив від дворян Яворницьких. За його словами, дід і прадід його були дворянами, а батько перейшов у духівництво [16, с. 100]. Генеалогічні дослідження останнього часу, що їх здійснив А. Парамонов, значно розширили наші уявлення про родовід Д. Яворницького, предки якого належали до слобідського козацтва [3, с. 65–93].

Своєю місією вчений вважав науку. В науці було його життя, його серце, його пристрасть, весь запал його юності [16, с. 159]. Й в останні роки життя літній і хворий Д. Яворницький, за його власним свідченням, мав «велику силу» праці і до неї «змагавав» [16, с. 238].

Науковим кумиром, «живим прикладом» для Д. Яворницького був М. Костомаров [16, с. 161]. Дмитру Івановичу пощастило особисто познайомитися з Миколою Івановичем і провести кілька днів у його гостинній оселі в Санкт-Петербурзі у січні 1885 р. (за три

місяці до смерті М. Костомарова). На Д. Яворницького М. Костомаров склав надзвичайне враження, хоча на момент зустрічі маститий учений був уже зовсім старий і хворий, являв собою «руїну», а все ж таки «це був лев, хоча й помираючий» [16, с. 161]. Тепле слово Костомарова осяяло шлях і підкріпило сили молодого вченого. Настановам М. Костомарова Д. Яворницький був вірний усе своє життя. Жалкував, що у нього немає ані талану М. Костомарова, ані розуму В. Антоновича [16, с. 182].

Великими авторитетами в науці для Д. Яворницького були також В. Антонович, О. Потебня, М. Сумцов, Ф. Корш, В. Ключевський [16, с. 96, 107, 160]. Ф. Корша Д. Яворницький уважав «типом справжнього вченого чоловіка, який окрім науки нічого не бачить, нічого не чує» [16, с. 27].

У літературі Д. Яворницький вельми цінував твори Т. Шевченка, М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, К. Білиловського, Б. Грінченка, Д. Мордовцева, М. Старицького, Я. Щоголева [16, с. 36, 58, 138]. Вірші Т. Шевченка, Я. Гоголя, Б. Грінченка виучував напам'ять [16, с. 52]. За науковими та літературними консультаціями він звертався до В. Антоновича, К. Білиловського, Г. Залюбовського, М. Комарова, В. Науменка, П. Стебницького, Є. Чикаленка [16, с. 72, 80, 82, 96, 107, 142, 244, 255]. Вельми дорожив Д. Яворницький відгуками на його праці І. Рєпіна [16, с. 216]. Цікавою є оцінка Д. Яворницьким рецензії, що її надав на його книгу «Вольности запорожских козаков» В. Міхневич. Цю рецензію Д. Яворницький вважав дуже доброю. Більше того, вчений відзначив, що В. Міхневич краще за всіх «встановив точку зору» на всі його праці й сприяв піднесенню його духу [16, с. 315].

Перші сумніви у власні здібності до наукової праці Д. Яворницький висловив після негативної критики його першої великої монографії «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888), за яку В. Антонович його «бранил», О. Лазаревський «костил», Д. Багалій «ругал». У листі до Д. Багалія (жовтень 1888 р.), дякуючи за справедливую критику його творів, Д. Яворницький висловив сумнів у доцільності своїх подальших занять наукою. Більше того, Д. Яворницький відзначив, що і раніше він сумнівався в своїх здібностях науковця, а тепер, після критики фахівців, впевнився в цьому і готовий скласти з себе звання вченого [16, с. 300]. Проте натура дослідника, захопленість темою козацтва, природна цілеспрямованість, завзятість, а також підтримка друзів – усе це не дозволило вченому залишити поле науки. Але ж періоди депресій, розчарування, сумнівів у правильності обраного шляху, невпевненість у власних здібностях будуть супроводжувати Д. Яворницького протягом десятиліть. З цього приводу він звертався за порадою до найбільш

близьких друзів [16, с. 118]. У жовтні 1889 р. у листі до Г. Маркевича Д. Яворницький писав, що, мабуть, він дійсно не здатен бути ані вченим, ані літератором і впевнився, що взявся не за свою справу, що «до професорської діяльності відчуває себе не здатним і фізично і розумово» [16, с. 118]. В момент відчаю вчений готовий був усе кинути і поїхати як можна далі, навіть до Сибіру. Восени 1889 р. він підводив підсумки своєї наукової діяльності, планував поїхати до кого-небудь з друзів на хутір, закінчити 1-й том «Історії запорозьких козаків», надрукувати його, потім написати і видати 2-й і 3-й томи й на цьому завершити свою наукову ниву [16, с. 118]. Цього часу (1889 р.) він зазнав критики навіть з боку близьких друзів, зокрема Я. Новицького [16, с. 117]. Восени 1889 р. навіть відмовився від читання публічних лекцій у Катеринославі, тому що на нього дуже вплинула «лайка» О. Єгорова за неточний опис у статті скіфської вази [16, с. 120].

У листі (14.11.1890 р.) до Г. Маркевича Д. Яворницький надав досить чітку і сувору оцінку своїм науковим здібностям; назвав цю оцінку «сповіддю». Д. Яворницький вважав себе недостатньо освіченим і недостатньо здібним для заняття професорської кафедри, тому що не мав, за його словами, ні потужного критичного розуму, ні широких узагальнюючих висновків, що суттєво необхідні для науковця. Вчений відмовлявся від критичної оцінки творів інших авторів. Зокрема, на прохання К. Білиловського захистити від критики твори М. Старицького Д. Яворницький відповів, що «який з мене критик? Я, братику, і свого не відбороню від лихих ворогів, а то ще б чуже боронить?» [16, с. 36].

Зате Д. Яворницький вважав себе гарним лектором і оповідачем і саме цим шляхом, відзначив учений, йому й треба було йти [16, с. 121]. Він жалкував, що зробив фатальну помилку і пішов не по тому шляху, по якому мав піти. Дійсно, Д. Яворницький був чудовим лектором і оповідачем. Усі його учні харківських, петербурзьких, московських і катеринославських гімназій, училищ, студенти Московського і Катеринославського університетів, тисячі слухачів його публічних лекцій у багатьох містах і містечках України та Росії, відвідувачі Катеринославського обласного музею ім. О. Поля (з 1926 р. – Дніпропетровського історико-археологічного музею) – всі вони із захватом слухали його лекції та екскурсії. У 1892 р., підготувавши 1-й том «Історії запорозьких козаків» до видання, Д. Яворницький звернувся за відгуком до Д. Багалія, який поставив суворі вимоги і заздалегідь оголосив цей твір «нижче наукової цінності». Д. Яворницький, як свідчить його лист, досить різко відповів Д. Багалію, заявивши, що йому не потрібні настанови, що він пише так, як вміє і як може, а свою неспроможність як вченого давно знає, особливо в цьому впевнився за останні два роки [16, с. 301]. Однак, не дивлячись на

запевнення, що після 1-го тому ніхто більше не побачить жодного його рядка, Д. Яворницький продовжив реалізовувати свій план стосовно видання «Історії», про який він повідомляв Г. Маркевичу восени 1889 р. Більше того, вчений мав намір написати 4-й том «Історії», взяття за розбір творів П. Куліша та А. Скальковського про козаччину, а також підготувати статтю «Запорожці в поезії Т. Шевченка», яка вже давно була у нього на умі [16, с. 134].

З кожним роком самокритика Д. Яворницького посилюється. 1894 р. він скаржився другу-побратиму Я. Новицькому на старість, на те, що втратив усяку віру в себе, не бачить в себе ніякого талану, а пише «од звички» та «од усвідомлення того, що треба ж довести діло до кінця», та тоді вже і «з дзвіниці геть» [16, с. 182].

Переломним моментом у самокритиці й взагалі у творчості Д. Яворницького виявився 1898 р., коли після негативної критики (зокрема О. Лазаревського) 3-го тому «Історії» (СПб, 1897) він впевнився, що голова у нього «не історична», що він пішов зовсім не по тому шляху й що то був «тільки один пал» його душі й серця, а не було розуму, не було широкого погляду на історичні явища [16, с. 37]. З цього року в його творчості домінує літературна праця.

Окрім офіційної, друкованої критики творів Д. Яворницького була ще, так би мовити, «кулуарна» критика. В листі до близького друга Г. Маркевича йдеться про «злобні насмішки недругів» [16, с. 118].

Після публікації трьох томів «Історії» Д. Яворницький, за його словами, «тепер вже все виудив із московських архівів, що тільки належало до запорожців» [16, с. 31]. Виконавши програму щодо видання «Історії», морально пригнічений негативною критикою, невдачею з організацією магістерського захисту (дисертація не була прийнята до захисту в зв'язку з неблагонадійністю дисертанта), Д. Яворницький все більше впевнявся, що «взявся не за своє діло, себто бути професором університету» (тоді, 1897 р., він працював приват-доцентом Московського університету) [16, с. 31]. Він уже не хотів йти в аудиторію і дивитися на себе як на «убожество» [16, с. 37]. У відчаю він скаржився К. Білиловському (1898 р.), що «нема безталанніше від мене чоловіка із тих, що коли-небудь брались за перо» й що «краще мені було б сидіти де-небудь на пасиці за діда, чим брати на себе звання «ученого», або «літерата» [16, с. 37]. Вчений мріяв усамітнитися де-небудь «у куточку» в Україні і працювати над поетичними творами про запорожців, спілкуватися тільки з простими людьми і бути в єднанні лише з однією природою [16, с. 31]. Починаючи з 1898 р., Д. Яворницький зосереджується на літературній творчості, працює над повістю «Наша доля – Божа воля», пізніше романом «За чужий гріх» та ін. Також болісно він сприймав критику його художніх

творів; вважав, що в нього немає «а ні хисту, а ні кебети, [...] а ні крихти талану літерата» [16, с. 55].

Д. Яворницький був досить суворим і не завжди об'єктивним у самооцінці своїх здібностей, творчого доробку, визначення свого місця і ролі в соціальному контексті, в якому перебував у той чи інший період життя. На цю самооцінку значний вплив мав душевний і фізичний стан ученого, його настроїв. А оскільки ця самооцінка міститься в листах Д. Яворницького, то вона залежить від ставлення вченого до конкретного адресата, від характеру їхніх стосунків. Досить принизливу самооцінку спостерігаємо в листі до Є. Чикаленка (21.04.1910 р.), в якому Д. Яворницький характеризує себе, на той час директора музею ім. О. Поля, знану і шановану особу, як «дуже маненьку, нікчемну людину», що посідає «маненьку посаду»; і сам собі не може дати ніякого ладу, й тому не може допомогти Боровику, за якого прохав Є. Чикаленко [16, с. 259]. Треба врахувати, що того часу в Яворницького загострилася хвороба очей (він осліп на одне око і погано бачив другим), він був перевтомлений і, за його висловом, йому було байдуже до всього, «чи то до життя, чи то до смерті» [16, с. 259]. В листах докатолинославіського періоду вчений атестує себе як «нікчемного ученого» [16, с. 38], в якого немає талану історика [16, с. 81], людину з «маненьким горизонтом», якій краще сидіти в своєму кутку [16, с. 38].

Ставлення Д. Яворницького до критики його творів з боку опонентів зазнало певної еволюції. Вчений вважав себе досить толерантним до критики його творів [16, с. 33]. Д. Яворницький підкреслював, що ставиться до всіх своїх критиків з повною повагою. Він вважав, зокрема, що Д. Багалій дав «чистосердечний і справедливий відгук» на його «Запорожжя» [16, с. 300]. Далі, з посиленням негативної критики на його історичні праці, вчений досить болісно її сприймав, вважав занадто суворою, безперечною і огульною лайкою, яка і гнітить і старить людину [16, с. 243]. Критику О. Лазаревського на 3-й том своєї «Історії» вважав глумом і посміхом [16, с. 37]. Така критика, за визначенням Д. Яворницького, відбирала у нього всі сили, всю енергію, весь дух [16, с. 37]. За свідченням Д. Яворницького, 1895 р. у Санкт-Петербурзі досить неприязно зустріли 2-й том «Історії». На думку вченого, це сталося, можливо, від його «спішності», а можливо, і від того, що у нас «люблять таки познушатись» над людиною [16, с. 110]. За словами Д. Яворницького, саме негативне ставлення критиків до нього все більше й більше впевняло його в повній нездатності до наукових та літературних занять [16, с. 120].

Як бачимо, свої здібності у галузі літератури Д. Яворницький оцінював також досить критично [16, с. 44], вважав, що й в белетристиці

у нього мало хисту й що, якби він почав займатися літературною творчістю замолоду, то «навик би» [16, с. 142]. Щодо оцінки мовних здібностей, то Д. Яворницький не вважав себе за доброго знавця української мови [16, с. 19, 33, 58]. Взірцевою для нього була мова полтавчан. Сам він, за його словами, розмовляв «по-слобідському» (себто по-харківському), а «Харкову до Полтави усе рівно, що Кокану до Парижа» [16, с. 19]. Зразком українського правопису для нього були твори Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка та ін. [16, с. 36, 38]. Відомою є характеристика української мови Д. Яворницького ще за часів студентства, яку надав український громадський діяч Є. Чикаленко. «Тоді це був кацапик, – згадував Є. Чикаленко, – що не вмів і слова по-українському до пуття сказати, [...] а потім, як відомо, написав і історію Запоріжжя і врешті став таким типовим етнографічним українцем, яких між нами майже нема» [41, с. 26]. Української мови він «набиравсь коло могил» (курганів) на Катеринославщині та Херсонщині [16, с. 80]. Мова творів Д. Яворницького, в першу чергу літературних, а також листування відзначається образністю, насичена метафорами, алегоріями, є досить колоритною. Не випадково один з найбільш глибоких дослідників художньої спадщини вченого П. Єфремов назвав Д. Яворницького письменником-колористом [17].

У листах Д. Яворницький надав оцінку своїй музейній діяльності. Музей по праву вважається дитиною вченого. В музеї чудово реалізувалися унікальні здібності Д. Яворницького як шукача, збирача, зберігача, дослідника і популяризатора історичних пам'яток. Понад 30 років свого життя віддав науковець музеєві, який він перетворив в унікальну скарбницю українських, передусім, козацьких, старожитностей. Музей став для вченого сенсом життя. «Музей завдав мені в моєму житті і великої втіхи, і великого горя», – читаємо в листі до І. Репіна [16, с. 204]. Час формування музейного зібрання Д. Яворницький вважав щасливим і радісним періодом в житті, коли він «носився як на крилах» по містах і селах, видобуваючи різними способами все, що було цінного для науки і мистецтва, заповнюючи цим музей, який згодом став культурним вогнищем краю. Д. Яворницькому, який визнаний одним з видатних музейних діячів України, належить образне визначення самої дефініції «музей». У листі до такого самого, як і він, подвижника музейної справи, фундатора Херсонського історико-археологічного музею В. Гошкевича Д. Яворницький писав: «Музей це минуле, це історія, це душа, це серце наших предків, а для нас – просторий храм, куди ми повинні входити з благоговінням, а виходити з глибокою повагою і палкою любов'ю до всього того, чим жили наші батьки, діди і прадіди і чому повинні наслідувати і повчатись всі ми і майбутні за нами покоління, поки стоїть земля і світить сонце» [16, с. 47].

Д. Яворницький був великим патріотом України. Вся його творчість була присвячена дослідженню історії України, а саме її найгероїчнішій сторінці – історії запорозького козацтва. Вчений не тільки дослідив, але розшукав і зберіг для нащадків історичні пам'ятки, створив унікальний музей. Окрім того, вчений лекторсько-го типу, історик-митець, Д. Яворницький був яскравим і активним популяризатором історичних знань про Україну. В листах до багатьох кореспондентів, передусім до друзів, учений неодноразово висловлював свою щирю всепоглинаючу любов до України, вважав, що людина усе може подолати, кохаючи свою батьківщину [16, с. 178].

Учений не міг зрозуміти, чому його за щирю палку любов до Запорожжя, до козаків вважають сепаратистом. «Невже ж я сепаратист? І не думав і не думаю бути сепаратистом, – писав він Г. Маркевичу, – люблю клаптик землі! Люблю тому, що не знаходжу більше ніде другої утіхи, люблю тому, що там є широкий простір для моєї широкої натури, люблю тому, що в чистих річкових водах своєї України бачу сумний образ своєї особи. Знали б люди, як важко мені жити на світі! Одна утіха – кинутися у степ, зануритися у дні давно минулого часу. [...] Так невже ж це сепаратизм?» [16, с. 113].

У листах до друзів і колег Д. Яворницький неодноразово висловлював своє ставлення до такої категорії, як праця. В листах до Д. Багалія, І. Репіна, Є. Чикаленка та інших учений бажав: «Працюйте, поки володієте рукою, поки в Вас жива душа і б'ється щире українське серце!», радив не випускати з рук пера до останніх днів життя [16, с. 66, 212, 214, 260, 304].

Сам він відзначався неабиякою працьовитістю і вважав, що «краще що-небудь та робити, аніж валятись і нічого не робити» [16, с. 142]. Як вже відзначалося, праця була однією з головних складових його життєвого кредо. Саме працею лікувався Д. Яворницький від депресій. Опинившись у Санкт-Петербурзі, відірваний від батьківщини, від рідних та друзів, від звичного життєвого побуту, вчений знайшов задоволення саме в праці, в наукових дослідженнях. За його власним визначенням, у Санкт-Петербурзі (1885–1892) він працював стільки, як ще ніколи в житті [16, с. 178]. Його творчий доробок за цей період – яскраве цьому підтвердження. Д. Яворницькому були притаманні працьовитість, захопленість і ретельність у роботі. Він наполегливо займався в архівах, без перерви, не їв, не пив, замерзав у неопалюваних архівних приміщеннях, страждав від хвороб, але його ніякими силами не можна було витягнути з архіву, аж поки він «добре не уп'ється архівним пилом» [16, с. 28].

Листи свідчать, що Дмитро Іванович був складною людиною, для якої були характерні крайності, різка зміна настрою, бурхлива активність змінювалася тривалою депресією. Творча праця, настрої

ученого вельми залежали від стану його здоров'я. Д. Яворницький відзначав, що відданість науці завжди сплачується тілесними і душевними хворобами [16, с. 160]. Тема хвороб – одна з основних у листуванні вченого [16, с. 39, 98, 254, 256]. Хворобливий з дитинства, Д. Яворницький усе життя вельми страждав від холоду, простуд, від багатьох хронічних хвороб (бешихове запалення обличчя, катар шлунка, ревматизм, лихоманка, головний біль, запалення мозку, нервовий розлад) і численних травм (6 разів ламав ліву руку, тонував у Дніпрі, був завалений землею в кургані, збитий конкою), здобутих під час наукових експедицій [16, с. 22, 118, 123, 166, 193]. Особливо він страждав від хвороби очей (катаракти), яку успадкував від матері – Ганни Матвіївни, яка під кінець життя осліпла. На цю саму хворобу страждала й єдина рідна сестра вченого – Горпина. Хвороба очей почала турбувати вченого ще в студентські роки, а згодом уже не давала йому можливості працювати. В результаті він переніс дві операції на очах.

У листах Д. Яворницький постає людиною вельми працюютою, ретельною, захопленою, натхненною. З дитинства він був романтичний, сентиментальний, музично обдарований, мав абсолютний слух і чудовий голос, витончено відчував природу. Його відрізняла скромність, невимогливість у побуті.

З листів стає зрозумілим, що Д. Яворницький був вельми емоційною, вразливою, нервовою, невпевненою у собі людиною, потребував постійної підтримки, поради, присутності поряд друга, радника, який би доводив йому, що і як треба робити [16, с. 58, 59]. Д. Яворницький зізнавався редакторові часопису «Киевская старина» В. Науменкові в тому, що сам собі не вірить і через те охоче слухає розумної ради людей, аби та рада була від щирого серця [16, с. 144].

Протягом життя відкритий, вельми комунікабельний, доброзичливий Д. Яворницький мав велику кількість приятелів і знайомих й немало друзів різних соціальних верств і професій. З одними він дружив досить тривалий час, з іншими – в той чи інший період свого життя. Іноді обставини життя послаблювали дружні стосунки. Найбільш міцна дружба зв'язувала Д. Яворницького з Г. П. Алексєєвим, К. Білиловським, Г. Вашквичем, В. Гіляровським, М. Комстадіусом, М. Кропивницьким, Г. Маркевичем, Д. Мордовцевим, Я. Новицьким, П. П. Пелехіним, І. Репіним, П. Саладилімовим, В. Сипягіним, М. Урусовим. У студентські роки його близькими друзями були М. Липенський, М. Халанський, Я. Щоголев. У стосунках з друзями історик особливо цінував щирість і доброту, не соромився виявляти ніжні почуття. Особливо близькими йому ставали ті, хто, як і він, захоплювалися запорозьким козацтвом. Не випадково своїх близьких друзів (К. Білиловського, Г. Маркевича, М. Кропивницького, Д. Мордовце-

ва, Я. Новицького та ін.) Д. Яворницький називав «ширими козаками», бачив у них «козацьку душу» [16, с. 19, 154, 170]. Сам Дмитро Іванович у листах до друзів підписувався досить виразними псевдонімами: «Бідолашний козак Байда», «Кошовий Дмитро Байда-Яворницький», «Кошовий Держи-хвіст-пістолем» [16, с. 129, 131].

У харківський період своєї творчості вчений на довгі роки заприятелював з дослідником і педагогом з Олександрівська Я. Новицьким. Це була щира міцна дружба побратимів і однодумців. Для Яворницького Яків Павлович був «безцінним єдиним другом», «братиком рідним», «голубоньком сивим», «коханим соколоньком» [16, с. 148, 166, 169, 171]. Їх дружба тривала до смерті Я. Новицького (1925 р.). У Санкт-Петербурзі, куди Д. Яворницький переїхав влітку 1885 р. з Харкова, він заприятелював з активними діячами української громади: поетом-однолітком К. Білиловським і старшим за віком письменником Д. Мордовцевим. Останній став для Д. Яворницького «любим та щирим дідусям», «голубчиком сивим, лебедиком білим», якого він щиро кохав і поважав [16, с. 128, 131]. Зі свого боку вчений відчував батьківські почуття до талановитої молоді, всіляко підтримував талановитих юнаків та дівчат. Серед тих, кого Д. Яворницький вважав своїми названими синами, були сільський вчитель-етнограф М. Сергіїв та секретар ученого М. Костюк [16, с. 237].

Знаковим для Д. Яворницького стало знайомство з видатним російським живописцем І. Рєпіним, що відбулося під час паняхиди по Т. Шевченкові 1886 р. у Казанському соборі в Санкт-Петербурзі. Це знайомство перетворилося на міцну братерську і творчу дружбу, що тривала до смерті І. Рєпіна. Д. Яворницький завжди пишався дружбою з І. Рєпіним ще й тому, що вони були земляками (обоє родом з Харківщини) [16, с. 198, 200].

Себе Д. Яворницький у дружбі вважав безкорисливим, щирим, безмірно відкритим, відданим другом, який готовий піти за другом світ за очі, «серце у себе вирвати» та віддати другові [16, с. 223], не соромився признатися в дружніх почуттях, навіть плакати [16, с. 31, 40, 112, 121]. Другові вчений готовий був відкрити всі таємниці своєї душі, поділитися найпотаємнішим, інтимним.

Коли поряд не було друга, порадирика, на допомогу приходило листування. Від оптимістичних, підбадьорюючих листів друзів Д. Яворницький оживав, запалювався, зміцнювався вірою у свої здібності й сили [16, с. 30]. Зі свого боку, коли його друзі опинялися в скрутному моральному чи матеріальному становищі, вчений завжди намагався допомогти, підбадьорював їх, вселяв оптимізм. «Головне, – радив він К. Білиловському, – не журись: ще не вмерла козацька сила!» [16, с. 41].

З листування Д. Яворницький постає любячим сином, братом, дядьком, чоловіком. Учений постійно допомагав батькам, сестрі, племінницям, родичам з боку батьків, хоча сам перебував у досить скрутному матеріальному становищі. В Харкові він був позбавлений стипендії, в Санкт-Петербурзі йому двічі заборонялося займатися викладацькою діяльністю, в Москві він був приват-доцентом в університеті, але ця посада не передбачала утримання. Вченому доводилося давати приватні уроки, здійснювати археологічні розкопки в поміщицьких маєтках, поповнюючи приватні колекції. Й тільки коли Д. Яворницький остаточно осів у Катеринославі й очолив музей ім. О. Поля, його матеріальне становище покращилося й стабілізувалося.

Про доброзичливість Д. Яворницького, його щирю готовність допомогти, підтримати тих, хто в цьому мав потребу, було добре відомо широкому загалу. До нього, особливо в катеринославський період життя, за моральною та матеріальною підтримкою зверталися численні прохачі й навіть не тільки ті, які особисто його знали, але багато й зовсім незнайомих йому людей, що прочули від інших про доброту і сердечність «запорозького батька». Іноді прохання досягали таких масштабів, що вчений змушений був навіть ховатися від прохачів. Повертаючись 1910 р. з археологічних розкопів додому, Д. Яворницький попереджав зберігача музею Т. Романченка, щоб останній нікому не говорив про його повернення, бо йому життя немає вдома від «усяких попросяк» [16, с. 224]. Допомагаючи іншим і сам звертаючись за допомогою, Д. Яворницький дотримувався постулату: «Хто стукає – тому відчиняють, і хто просить – тому дають» [16, с. 53].

Д. Яворницький відзначався енергійністю, ініціативністю, брав активну участь у різних громадських заходах. Ще на початку своєї наукової кар'єри, 1884 р. в Харкові молодий учений виступив з ініціативою видання літературного збірника українською мовою [16, с. 157, 158]. За часів дії Емського указу 1876 р. про забороону українського друкованого слова це був досить сміливий крок. Зрозуміло, що цей проект не здобув реалізації, а його ініціатор потрапив до категорії «неблагонадійних». Д. Яворницький підтримував ініціативу щодо послаблення тиску на українську мову [16, с. 140], вельми сприяв розповсюдженню першого українського історичного часопису «Киевская старина». «Які подвиги я робив для нашої любові «Старини»! – писав він у 1885 р. першому редакторові цього часопису Ф. Лебединцеву [16, с. 106].

У людях Д. Яворницький цінував розум, щирість, талант, чесність, доброту, професійність, працьовитість, творчий запал, вірність у товаришуванні, сердечність, високу духовність,

музикальність. Поціновуючи в людях талант, поетичність душі, вчений усе-таки віддавав перевагу душевній ширості, доброті, сердечності. Це яскраво демонструє його ставлення до поета-лірика Я. Щоголева, якого Д. Яворницький цінував за великий талант, але душою його вважав темною, а серце лянчим [16, с. 23].

Особливо цінував патріотизм, відданість українській справі. Вельми імponував йому той, хто був «в українській справі правдивий українець» [16, с. 88, 89], готовий покласти всі сили на українську справу, як-от, наприклад, О. Сластьон, який, за словами Д. Яворницького, «широ і беззавітно любить свою Україну, любить своє минуле і кохається в ньому як молодий парубок у своїй красуні-дівчині» [В. 4, с. 25]. Засуджував Д. Яворницький егоїстів, гоноровитих, байдужих, хмурних людей.

Сам Д. Яворницький вважав себе доброю, не мстивою людиною. За його словами, лестити він не вмів, а цінувати, поважати й прихилитися вмів й навіть не знав цьому межі. Вчений говорив, що в його душі немає ніякої помсти і наскільки б вороже людина до нього не ставилася, він їй зла не може заподіяти [В. 4, с. 33].

Проте листування свідчить, що Дмитро Іванович певною мірою суперечить собі. Так, у листі (26.11.1885 р.) до московського приятеля О. Подшивалова Д. Яворницький писав: «Кого зненавиджу, усією душею буду ненавидіти; кого покохаю – всією своєю козацькою душею буду кохати» [16, с. 193]. Це підтверджує тезу про те, що Д. Яворницький був людиною крайнощів. Оцінку іншим Д. Яворницький давав іноді досить категоричну, не завжди об'єктивну, навіть образливу (наприклад, це стосується відомого російського археолога і архівіста Д. Самоквасова, археолога А. Складенка, князя Шаховського, поета Я. Щоголева [16, с. 24, 74, 150]. Ще на початку діяльності в Катеринославі у Д. Яворницького не склалися стосунки з місцевим науковим товариством. Тут не будемо торкатися змісту цих стосунків, які всебічно проаналізував В. Савчук [35]. Наведемо лише «колеритну» характеристику, що її надав Дмитро Іванович цьому товариству в листі (1910 р.) до І. Репіна. За висловом Д. Яворницького, Наукове товариство в Катеринославі – це «розбійницька банда», «хами», «мерзотник на мерзотнику й мерзотником поганяє» [16, с. 200]. Спостерігається також різка зміна в характеристиці однієї й тієї ж людини. Зокрема це стосується характеристики секретаря Катеринославського губарху І. Чернявського. В листі до академіка Д. Багалія (14.05.1923 р.) Д. Яворницький досить позитивно характеризує І. Чернявського як «людину розумну, працюовиту і в нашій архівній справі незамінну», що працює «прямо таки за десятеро чоловік». Але вже через рік (22.06.1924 р.) у листі до того самого Д. Багалія Дмитро Іванович уже скаржився на І. Чернявсько-

го, який «в канцелярських справах дуже млява людина: тутечки з ним одна морока», і прохав Багалія усунути Чернявського від секретарства [16, с. 302]. Вчений вважав себе скромною людиною і підкреслював, що ніде не любить себе виставляти [16, с. 25].

У листуванні спостерігаємо характеристику з боку Д. Яворницького його власної наукової кар'єри, творчих успіхів і невдач. Першим своїм значним успіхом у науці Д. Яворницький вважав участь у VI Археологічному з'їзді (Одеса, серпень 1884 р.), на якому він успішно виступив з двома рефератами, а репрезентована ним колекція була визнана однією з кращих. За його словами, реферати «склали йому гучне ім'я». Сам же початківець вважав, що він «далеко нижче цих похвал» і «подає лише слабкі натяки» [16, с. 150].

Наступний творчий успіх, якому Д. Яворницький приділив увагу в листах, був пов'язаний з його участю в конкурсі на посаду викладача в Миколаївському інституті шляхетних дівочь (Санкт-Петербург). У конкурсі брали участь вісім претендентів, над якими Д. Яворницький отримав перемогу. Всі присутні, в тому числі міністр народної освіти І. Делянов, були в захопленні від двох пробних лекцій Д. Яворницького, якими він, за його висловом, здійснив величезний фурор. «Про мене заговорили майже в усьому педагогічному світі Петербурга», – ділився вчений з другом Г. Маркевичем [16, с. 100, 116].

Високої оцінки Д. Яворницький надав своїй участі (у статусі керівника) в Дніпробудівській комплексній науковій експедиції, відзначив, у першу чергу, залучення ним до цієї експедиції найкращих українських археологів і здобуття цінного наукового матеріалу [16, с. 211].

Будучи віруючою людиною, в трагічні моменти життя Д. Яворницький звертався до Бога. Він був упевнений, що людські долі в руці Божій [16, с. 116]. Коли його обікрали в Санкт-Петербурзі й він залишився в тому, в чому був на лекціях, він упав перед Божим образом і смиренно сказав: «Бог дав, Бог і взяв» [16, с. 169]. Своє вигнання з музею в 1933 р. учений розглядав як певною мірою Божу кару за його гордість. Він гордився, що зібрав і залишить після себе великі скарби (музейне зібрання) наступному поколінню. І за цю свою гордість, вважав Д. Яворницький, він був жорстоко покараний – вигнаний з музею [16, с. 66].

У листах Д. Яворницького подибуємо оцінку, що надав учений власним творам. Так, у листі 1927 р. до І. Репіна Д. Яворницький писав, що в 1-му томі свого головного історичного твору – «Історії запорозьких козаків» він, як ніхто інший з українських істориків, репрезентував у всіх подробицях приватне й військове життя запорожців [16, с. 205]. Співзвучна характеристика спостерігається й в оцінці книги «Две поездки в Запорожскую Сечь монаха Полтавского

монастиря Яценка-Зеленского в 1750-1751 гг.» (Катеринослав, 1915). Д. Яворницький підкреслив, що в цій книзі подані такі картини з життя запорожців, яких більше не можна знайти [16, с. 204]. Головним своїм науковим здобутком Д. Яворницький вважав «Словник української мови», над упорядкуванням якого він працював все своє творче життя [16, с. 207].

Досить критично поставився вчений до відомого альбому «Из украинской старины» (СПб., 1900), який містить твори художників М. Самокиша та С. Васильківського і пояснювальний текст Д. Яворницького. За словами Дмитра Івановича, від участі в цьому альбомі він відмовлявся протягом трьох років і погодився лише на прохання відомого видавця А. Маркса. Свою незгоду брати участь у даному проєкті вчений пояснював тим, що всі малюнки С. Васильківського – «чисто брехня» [16, с. 50].

Свій життєвий шлях Д. Яворницький вважав «гайдамацьким» [16, с. 254]. За своє життя вчений сім разів змінював місце проживання (Харків, Санкт-Петербург, Ташкент, Самарканд, Варшава, Москва, Катеринослав) і досить багато подорожував. Протягом 50 років (починаючи з 1882 р.) майже кожного літа вчений виїжджав в археологічно-етнографічні експедиції на Катеринославщину, Херсонщину, Полтавщину. В степу, біля курганів, він набирався «Тарасового духу» [16, с. 41]. Окрім того, тривалий час і неодноразово гостював у друзів у Царському Селі, Котовці, Фалівці, Будаківці, Херсоні, Полтаві, Миргороді, Володимирі (на Клязьмі), Жуклі та ін., здійснив подорож на Соловецькі острови та Близький Схід. З публічними лекціями вчений проїхав майже всю Україну.

Вихід з депресії, «ліки» від життєвих і творчих невдач Д. Яворницький шукав у тому числі й у мандрюванні. Взагалі він був напрочуд легкий на підйом, вельми мобільний, динамічний. Дуже жалкував, особливо на початку своєї наукової кар'єри, що в нього немає коштів, щоб «вдаритись у далеку мандрівку» і «розважити свою тугу» [16, с. 44].

Свою наукову кар'єру Д. Яворницький вважав невдалою. Захист магістерської дисертації, що відбувся у квітні 1901 р. у Казанському університеті й пройшов через силу, не приніс ученому задоволення. Службового просування не здійснилося. Він, як і раніше, залишався приват-доцентом Московського університету без утримання. Вчений скаржився (1901 р.), що доля для нього була не мати, а мачуха; що він надрукував 26 томів, мав учений ступінь магістра російської історії, але все ніяк не мав службового успіху [16, с. 198].

Своє обрання у 1918 р. професором Катеринославського університету вважав для себе подією, що «трохи запізнилася», коли йому було вже 63 роки, він був хворий і зовсім не бачив на одне око.

«Дали белке орешки, да только тогда, когда у неё зубки выпали», – ділився він з К. Білиловським [16, с. 45]. Однак, не дивлячись ні на що, вчений відчував відповідальність перед суспільством й викладав в університеті, очолював науково-дослідну кафедру українознавства, брав більше не очима, а пам'яттю. Д. Яворницький вважав, що він повинен викладати, бо «люду ученого на нашій Україні дуже мало, та й ті, що єсть, більш лаютця та гризутця, а не читають лекцій» [16, с. 45].

Своє обрання членом-кореспондентом ВУАН (1924 р.) Д. Яворницький вважав закономірним, але особливої радості не відчував, тому що незадовго до цього був пограбований музей і це стало для вченого невиліковною раною, від якої душа його позбавилась будь-яких радощів [16, с. 202]. Останній період свого життя Д. Яворницький оцінював «на три з мінусом». Особливо важким був час після вигнання з музею (1933 р.), коли протягом кількох місяців він не отримував академічної пенсії. В листі до Н. Полянської-Василенко вчений скаржився, що п'ятдесят три роки прослужив рідному краю, а шматка хліба не вислужив [16, с. 197].

Незважаючи на сувору самокритику й критику з боку опонентів, творчий доробок ученого вражаючий. Д. Яворницький постає захопленим, натхненним дослідником і популяризатором української історії, неперевершеним знавцем козаччини і шукачем пам'яток старовини, подвижником у науці, вченим з широким дослідницьким діапазоном, істориком-митцем, високим патріотом України, активним діячем національного руху, щирим українцем. Все своє життя Д. Яворницький присвятив науці, не випускав пера до останньої хвилини життя, не полишав думки про працю на користь Україні. В одному з останніх своїх віршів учений писав:

Хотілося жити
На благо Вкраїни
І кинути зерна
На рідную ниву.
То, може, крапну я
Хоч ще крапелину
На рідное поле
Свої Вкраїни.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Дмитро Яворницький / С. В. Абросимова. – Запоріжжя, 1997.
2. *Абросимова С. В.* Енциклопедист козаччини / С. В. Абросимова // Укр. істор. журн. – 2005. – № 4. – С. 4–46.
3. *Абросимова С. В.* Дмитро Яворницький та його родовід / С. В. Абросимова, А. Ф. Парамонов. – Харків, 2009.

4. *Авчинников А. Г.* Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий (к 30-летию литературно-учёной деятельности) / А. Г. Авчинников. – Екатеринбург, 1914.
5. Академік Д. І. Яворницький і перша вища гірнична школа України. Документи і матеріали / за заг. ред. проф. Г. К. Швидько. – Д., 2004.
6. Академік Д. І. Яворницький: Український історик Наддніпрянщини в контексті епохи // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 3–79.
7. *Білий В.* Минуле етнографії на кол. Катеринославщині та її сучасні завдання / В. Білий // Збірник [Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею]. – Д., 1929. – С. 249.
8. *Ващенко В. В.* «Мутація імені»: деякі аспекти життя Д. І. Яворницького з перспектив психобіографічної та соціологічної парадигм / В. В. Ващенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 32–44.
9. Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д. І. Яворницького. (Матер. наук.-практ. конф., присвяченої 135-річчю з дня народження вченого). – Д., 1991.
10. *Гапусенко І. М.* Дмитро Іванович Яворницький / І. М. Гапусенко. – К., 1969.
11. Дмитро Яворницький. Твори : у 20 т. / Д. Яворницький. – К.; Запоріжжя, 2004. – Т. 1; 2005. – Т. 2; 2006. – Т. 8.
12. До 150-ліття з дня народження академіка Д. І. Яворницького. Постать Д. І. Яворницького на тлі історичної епохи // Грані. – 2005. – № 5. – С. 3–88.
13. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піщик, Н. Г. Чередник. – Д., 1997.
14. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, Н. С. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]. – Д., 1999.
15. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / уклад.: С. В. Абросимова, Н. С. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]. – Д., 2005.
16. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]. – Д., 2005.
17. *Єфремов П.* Письменник-кольорист (До українського літературного руху на Катеринославщині) / П. Єфремов // Записки Історико-філологічного відділу УАН. – К., 1927. – Кн. XIII–XIV. – С. 213–230.
18. *Журба О. І.* Д. І. Яворницький і формування модерного обличчя Катеринослава / О. І. Журба // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. – Д., 2006. – Вип. 3. – С. 147–154.
19. *Журба О. І.* Історіографічна доля Д. І. Яворницького / О. І. Журба // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Розвідки з теорії та методології досліджень. – Д., 2008. – С. 222.
20. З минувшини Подніпров'я (зб. матер. наук. конф., присвяч. Міжнародному дню музеїв, 17 травня 1994 р.). – Д., 1995.
21. *Козар П. Д.* І. Яворницький. До 70-ї річниці народження / П. Козар // Зоря. – 1925. – № 11.

22. Колесник І. І. Регіональна історія та регіональна історіографія / І. І. Колесник // Регіональне і загальне в історії: тези міжнар. наук. конф., присвяч. 140-річчю від дня народження Д. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду. – Д., 1995. – С. 177–180.

23. Колпакова О. О. Історик у вирі історії: Дмитро Іванович Яворницький в революційну і постреволуційну добу / О. Колпакова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 43–53.

24. Колпакова О. О. Образи Дмитра Івановича Яворницького в історіографії / О. О. Колпакова // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Розвідки з теорії та методології досліджень. – Д., 2008. – С. 93, 101.

25. Костюк М. Поруч з Яворницьким. Спогади писаря козацького батька / М. Костюк. – Д., 2008.

26. Матвієвський П. 25-річчя Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею / П. Матвієвський // Збірник [Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею]. – Д., 1929. – С. 5–43.

27. Музей на межі тисячоліть: минуле, сьогодення, перспективи. (Зб. тез доповідей та повідомлень Міжнар. наук. конф., присвяч. 150-літтю від дня заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького). – Д., 1999.

28. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3.

29. Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті: [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 5.

30. Основні праці про життя та діяльність Д. Яворницького // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абрисимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]. – Д., 2005. – С. 481–489.

31. Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матер. наук. читань Д. І. Яворницькогого : [зб. статей]. – Запоріжжя, 1993.

32. Пушкарёва Н. Л. История частной жизни в России глазами российских и зарубежных историков / Н. Л. Пушкарёва // Отечественная история. – 1998. – № 3. – С. 213.

33. Регіональне і загальне в історії: Тези міжнар. наук. конф., присвяч. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду. – Д., 1995.

34. Руснак І. Є. Літературна творчість Д. І. Яворницького і розвиток української прози початку ХХ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. Є. Руснак. – К., 1995.

35. Савчук В. С. Дмитро Іванович Яворницький і Катеринославське наукове товариство: міфи й реальність взаємовідносин / В. С. Савчук // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 5–20.

36. Світленко С. І. Д. І. Яворницький і XIII Археологічний з'їзд у Катеринославі: особистість і подія на тлі епохи / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2005. – Вип. 3. – С. 21–34.

37. Світленко С. І. Д. І. Яворницький і українська національна ідентичність / С. І. Світленко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : [зб. наук. пр.] / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 5–19.

38. Скарбниця ріднокраю. Зб. матер. наук.-практ. конф. з музейної справи і краєзнавства. – Д., 1993.

39. *Смолій В. А.* Літопис укаїнського козацтва / В. А. Смолій // Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 1. – С. 9–20.

40. *Смілянська І.* З епістолярної спадщини академіка А. Ю. Кримського (листування з академіком Г. Ю. Крачковським) / І. Смілянська // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 37.

41. Сучасники про Д. І. Яворницького / упоряд. М. Чабан. – Вид. 2-е, доп. – К., 2006.

42. *Шаповал І.* В пошуках скарбів / І. Шаповал. – К., 1963.

43. *Шаповал І.* Козацький батько. Образ Д. І. Яворницького у спогадах письменників, діячів культури та науки / І. Шаповал. – Кривий Ріг, 1989.

44. *Шубравська М. М.* Д. І. Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М. М. Шубравська. – К., 1972.

45. Шубравська М. М. Харківський період життя Д. І. Яворницького та його автобіографічний роман «За чужий гріх» / М. М. Шубравська // Яворницький Д. І. За чужий гріх / Д. І. Яворницький. – Харків, 1993 – С. 5–26.

46. *Шубравська М. М.* Рання наукова діяльність Д. І. Яворницького та перша історико-народознавча монографія про Запорожжя / М. М. Шубравська // Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. – К., 1995. – С. 5–26.

47. *Яременко І. І.* Археологія у житті та науковій спадщині академіка Д. І. Яворницького : автореф. дис. ... канд. іст. наук / І. І. Яременко. – Д., 1994.

Надійшла до редколегії 27.10.2010

УДК 94 (477) Яворницький «1870-ті–1917»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО В НАДДНІПРЯНЩИНІ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРІОДУ

Розглянуто інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького з українськими культурними та суспільними діячами Наддніпрянщини від 70-х років XIX ст. до 1917 р., показані їхнє місце і роль у житті й творчості видатного вченого та на ширшому тлі поступу української інтелектуальної комунікації.

Ключові слова: українські інтелектуальні зв'язки, Д. І. Яворницький, Наддніпрянщина, дореволюційний період, українські народолобці-культурники, наукові, культурно-просвітницькі та освітні інституції.